

İSLAM MEDENİYETİNDE CAMİLER

Mahmut KAYIŞ

DİB Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı

İslam medeniyetinde camiler ve mescitler, Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanından günümüze kadar hayatın ve toplumsal yaşamın merkezi olmuştur. Camiler ve mescitler diğer toplumsal fonksiyonlarının yanı sıra asrısaaadetten günümüze kadar birer eğitim ve öğretim kurumu olma vasfını da taşımışlardır. Bu manada, Müslümanların ilk eğitim ve öğretim kurumunun camiler ve mescitler olduğunu söylemek mümkündür. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Medine'de inşa ettiği Mescid-i Nebevi ile başlayan bu süreç, fethedilen veya İslam'ı kabul eden bölgelerde yapılan camiler ve mescitlerle devam etmiştir. Özellikle cuma namazı kılınan cami ve mescitler, hem bir ibadet mekânı hem de İslam'ın anlatılıp öğretilmesi için birer eğitim ve öğretim kurumu olarak büyük hizmetler ifa etmişlerdir.

Camilerin etkin bir ilim ve eğitim kurumu olma vasıflarını İslam'ın ilk dönemlerinde müşahede etmekteyiz. Zira tabii devri büyük âlimlerinden Ebu Müslim, bir gün Humus Mescidine girdiğini, orada aralarında otuz iki sahabinin de bulunduğu bir ders halkası gördüğünü haber vermekte, devamla şunları aktarmaktadır: "...Bunların içinde gözleri sürmeli, ön dişleri parıldayan, dizlerini dikip elleriyle kavuşturarak oturmuş genç birisi vardı. Bir konuda ihtilaf ettikleri zaman ona soruyorlar ve onun söylediklerinde karar kılıyorlardı. 'Bu kim?' diye sordum; 'Muaz b. Cebel' dediler. (Ebu Yusuf Yakub b. Süfyan b. Cüvvân el-Fesevî, el-Ma'rifetü 've't-tarih, Beyrut: müessesetü'r-risale, 1981, 2/185; Ahmed b. Hanbel, V, 328.) İbn Cevzi ise hicri on yedinci yılın olaylarından söz ederken Kufe'deki Büyük Cami'de yüz fıkıh halkasının varlığından bahsetmektedir. (Ebu'l-Ferec, Muhammed b. Cevzi, el-Muntazam fi Tarihi'l-Umem ve'l-Muluk, Beyrut: Daru'l kütübi'l ilmiyye, 1992, 4/221.)

Şam'ın İslam ordularınca fethedilmesiyle inşa edilen Emevi Camii, yapıldığı ilk günden itibaren İslam dünyasının en önemli ilim merkezleri arasında yer almış, yüzyıllar boyunca da bu vasfını devam ettirmiştir. Bu şaheser cami, her daim âlimlerin ve ilim sahiplerinin uğrak yeri ve ilmî faaliyetlerini sürdürdüğü bir mekân olmuştur. (İbn-i Asakîr, Ebü'l-Kâsım, Târîhu Medîneti Dımaşk, Daru'l-fikr, 1995, 26/163; İbn Batuta, Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, er-Rihle, Daru's-şarki'l-arabi, 1/71.) Meşhur seyyah İbn Batuta Şam'a gitmiş ve orada Emevi Camii'ni ziyaret etmiştir. İbn Batuta, Emevi Camii'nden şehrin en önemli ilim merkezi olarak bahsetmekte ve orada gördüğü pek çok ders halkası hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermektedir. Camide ilim tahsil eden talebelere ve ders veren müderrislere geniş imkânlar

tahsis edildiğine de yer veren İbn Batuta, bu bağlamda bazı ders halkalarına özel vakıflar tahsis edildiğini belirtmiştir.

Ayrıca İbn Batuta, kütüphanelerin ve medreselerin ilk örnekleri diyebileceğimiz bazı yapılardan (zaviye) bahsetmektedir. Zira onun aktardıklarından camide kitap istinsahı, ders çalışmak ya da dinlenmek için ilim taliplerine ayrılmış çok sayıda zaviye bulunduğu anlaşılmaktadır. (İbn Batuta, er-Rihle, 71-72.) Bu zaviyeler zamanla medreseye dönüşmüştür. Tarihçi Nu‘aymî, İbn Şeddâd’dan nakille Emevi Camii’nde halka veya zaviyeden zamanla dönüşmüş altı medrese olduğundan bahsetmektedir. (Abdülkâdir b. Muhammed en-Nuaymî, ed-Dâris fi târihi’l-medâris, Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l Cedîd, 1981, 1/438-439.)

Mısır’ın fethinden hemen sonra inşa edilen Amr b. el-As Camii de İslam’ın nurunu ve ilmin ışığını yeryüzüne yayan camilerin başında gelmektedir. Bina edildiği günden itibaren İmam Şâfiî ve Taberi gibi büyük fakihlerin ders okuttuğu bu cami, günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir. Yine Mısır’daki İbn Tolun Camii de özellikle Tolunoğulları döneminde İslam medeniyet tarihinde ders halkalarıyla, müderris ve talebeleriyle meşhur olmuştur. (İbn Cübeyr, Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî, er-Rihle, Beyrut: Dar-u Beyrut, 26-27.) Ayrıca Ezher Camii de ilim halkalarının bulunduğu ders yapılan yerler arasındaydı. Mısır camilerinin bir başka özelliği de bazılarında oldukça büyük kütüphanelerin mevcut olmasıydı.

Bağdat’ın fethinden sonra inşa edilen Mansur Camii, Abbasiler döneminde ilmin merkezi olan camilerden birisiydi. Abbasiler döneminde Bağdat’ın en büyük camisi olma özelliğini koruyan bu camide pek çok ilim halkaları mevcuttu. Abbasiler dönemi Bağdat’ındaki cuma namazı kılınan camilerden birisi olan Rufasa Camii de önemli ilim merkezlerindendi. (“Bağdat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 4/425-433.) Abbasilere başkent olduğu dönemde Bağdat camilerinin çoğunda çeşitli konularda dersler verilirdi. Bu sebeple camilerdeki bu dersler için yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu camilere hoca tayini “Nakîbü’n-nükabâ” veya “Nakîbü’l-Hâşimiyyîn” denilen resmî bir görevli tarafından yapılırdı. Bu görevli aynı zamanda derslerin sükûnet içinde geçmesini sağlamakla da görevliydi. (Cami, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 7/46-56.)

Bugün Tunus sınırları içinde kalan Kayrevan Ulu Camii de İslam medeniyetinde önemli ilim merkezlerinden birisiydi. Öyle ki burada bütün mezhep ve fırka mensuplarının katılabildiği münazara meclisleri yapılırdı. Bunun yanı sıra Kudüs’teki el-Aksa ve Kubbetü’s-Sahra camileri tarih boyunca önemli birer eğitim müessesesi olarak hizmet vermişlerdir. Ünlü Maliki fakih Ebu Bekir İbnü’l Arabi, Mescid-i Aksa’da yapılan ilmî münazaralardan detaylı olarak bahseder.

(İbnü'l Arabî, Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, Ahkâmu'l-Kur'an, Beyrut: Daru'l kütübi'l-ilmîyye, 2003, 1/61-62.) İslam medeniyetini Avrupa kıtasına taşıyan Endülüs camileri de birer ilim merkeziydi. Özellikle Kurtuba, Gırnata camileri zamanın önemli ilim merkezleri arasında yer almaktaydı.

İslam tarihine yön vermiş müçtehit imamlar hep camilerde ders alarak yetişmiş, talebelerini de yine camide ders halkaları oluşturarak yetiştirmişlerdi. Nitekim Ebu Hanife'nin kendi mescidinde, İmam Malik'in Mescidi Nebevi'de ve İmam Şâfi'nin Kahire'de Amr b. As Camii'nde, Ahmed b. Hanbel'in Bağdat camilerinde ve İbn Rüşd'ün de Kurtuba mescitlerinde ders verdiği bilinmektedir. Ayrıca tefsir, hadis, tarih, mantık, matematik, cebir, tıp alanlarında oldukça bilgi sahibi olan Taberi, gününün bir kısmını eser yazmaya, bir kısmını mescitte ders vermeye ayırırdı. (Cami, DİA, 7/46-56.)

Camilerin bir ilim merkezi olması hâli medreselerin ortaya çıkmasından sonra da devam etmiştir. Medreselerin teşekkülünden sonra tarih sahnesine çıkan Osmanlılarda da camilerin eğitim ve öğretimde kullanılması geleneği devam ettirilmiştir. Özellikle büyük selatin camileri, hadis dersleri ve kıraat dersleri için birer merkez olarak kullanılmıştır. Ayrıca medreselerde okuyan öğrenciler, medresede belirli dersleri gördükten sonra genel dersleri camilerde takip etmekteydiler. Camilerde halka açık olarak verilen bu dersler için XVII. yüzyıldan itibaren dersiâmların tayin edildiği bilinmektedir. (Cami, DİA, 7/46-56.) Osmanlının son dönemine kadar halka açık dersler veren bu tecrübeli müderrislere dersiâmlık maaşı verilirdi. (Dersiâm, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 9/185-186.) Şehir, kasaba ve köy gibi ilkokul (sıbyan mektebi) bulunmayan yerlerde, camilerin çocukların eğitimi için okul olarak kullanılması da çok yaygındı.

Osmanlı döneminde cami merkezli ilmî faaliyetlerden bir diğeri ise cami görevlileri tarafından gerçekleştirilen eğitimlerdi. Bu ilmî faaliyet veya eğitim, namaz sure ve dualarının usulüne uygun olarak okunması, yapılmış ezberlerin sağlamlaştırılması, gerekli dinî bilgilerin Türkçe ilmihal (Mızraklı İlmihal vb.) kitaplarından ya da "Nûru'l-İzah" ve "Halebi Sağır" gibi Arapça kitaplardan okunması ve açıklanmasını kapsıyordu.

Bunun yanı sıra, Osmanlı camilerinde hat meşki gibi uygulamalı ilmî faaliyetler de yapılmaktaydı. Hatta bazı camiler geleneksel olarak yerleşmiş hat dersleriyle meşhur olmuştu. Mesela Nuruosmaniye ve Amasya Beyazıt gibi bazı camilerde hat meşk edilirdi. Bu dersler bazen camiye bir kapı ile açılan bitişik odalarda yapılırdı. (Cami, DİA, 7/46-56.)

Osmanlı dönemi camilerinde ilmî faaliyetleri tamamlayıcı önemli unsurlardan birisi de

camilerde kütüphane yapma geleneğiydi. Bu durum, camilerin ilmî bir merkez olma vasıflarını güçlendirmiştir. Müderrislere, cami derslerini takip eden talebelere ve namaz vakitleri arasında boş vakti olan cemaate bu kütüphanelerin çok katkıları olmuştur. Bu gelişimin sonunda Osmanlı'da, merkezinde cami olan büyük külliyeler ortaya çıkmıştır. İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan Ayasofya ve Fatih külliyesi ile Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulmuş olan Süleymaniye külliyesi bunun örnekleridir. Aslında cami ve mescitlerin ilmî eserlerin muhafazası ve âlimlerin istifadesine sunulması yönündeki fonksiyonları, İslam'ın ilk dönemlerine kadar gitmektedir. Zira bazı bölgelerde müellifler, şehir veya mahalle camilerine, isteyenlerin okuması için eserlerinin birer nüshasını bağışlamayı âdet edinmişlerdi. Bu eserler "hizâne" denilen dolaplarda muhafaza edilir, bazen de caminin bir köşesinde kütüphane şeklinde düzenlenirdi. (Cami, DİA, 7/46-56.)

Camilerimizde asrısaadetten medreselerin ortaya çıkışına oradan da günümüze kadar hutbe ve vaazların dışında ilmî bir faaliyet olarak hemen hemen bütün ilimlerin okutulduğu anlaşılmaktadır. Camilerde okutulan derslerin başlıcaları Kur'an, dil (nahiv, sarf ve belağat), tefsir, hadis, fıkıh ve kelam ilimleri olmuştur. Bunların yanı sıra tıp, tarih, astronomi gibi ilimler de okutulmuştur.

Görüldüğü üzere çağrının ilk gününden itibaren camiler ve mescitler, bir eğitim kurumu ve okul olma vasıflarını hep devam ettirmişlerdir. İslam'ın ulaştığı beldelere ilk önce camiler yapılmış, bu camiler de İslam'ın ve ilmin taşıyıcıları olmuşlardır. Ecdadımızın bu camilerin zahirini taşla bina; ruhunu ibadet ve ilimle imar ederken Allah Resulü'nden bize nakledilen şu hadiseyi örnek aldıklarını düşünüyoruz: "Bir gün evinden çıkıp mescide giden Hz. Peygamber (s.a.s.), orada halka olmuş iki toplulukla karşılaşmıştı. Bu halkaların birisinde bulunan kişiler, Kur'an okuyor ve Allah'a dua ediyorlardı. Diğer halkada olan kişiler ise ilim öğreniyor ve öğretiyorlardı. Allah Resulü Efendimiz bu manzara karşısında şöyle buyurdular: "Her biri hayır üzeredir. Şunlar Kur'an okuyor ve Allah'a dua ediyorlar; Allah dilerse onlara verir, dilerse vermez. Bunlar ise ilim öğreniyor ve ilim öğretiyorlar. Ben de muallim olarak gönderildim." buyurdu ve onların halkasına katıldı. (İbn Mâce, Sünnet, 17; Dârimî, Mukaddime, 32.)

Sonuç olarak İslam medeniyetinde ilmin, eğitim ve öğretimin ana merkezi camilerdir. Daha sonra ortaya çıkan medrese gibi eğitim kurumları camilerden doğmuştur. Bu sebeple camilerin ilmî anlamda merkez olma vasfını yeniden ortaya çıkarmak veya devam ettirmek

bütün Müslümanların görevidir. Zira Müslüman için cami, bir ibadet mekânı olduğu kadar aynı zamanda eğitim aldığı bir okuldur.